

ԵՐԵ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ԳՐԻՉՆԵՐԸ ¹

Գրիչները վրա ծանր տպավորութիւն են թողել համախալի իրկիւնող համաճարակները, «մահտարածամ»-ները և մյուս բնական պատահարները:

1549 թ. դրած մի հիշատակարանում համաճարակի մասին հետեյալն է արձանագրւած. «Ի թուականիս Հայոց, որ էր ՋՂԸ 1548 ամի, որում ձղեւ մահտարածամ աշխարհիս Հայոց. եւ շատ տունն աւերեցաւ, եւ շատ սպանեց անտէր մնաց. դեհով ոչ խար մնաց, շատ դուքան խաւանաւ, քանի հայր տունաց որդի մնաց, եւ մայր առանց դստեր եւ եղբայր մնաց: Հէնց որ կալոյ մամանակն եղեւ, տղայ չկայր որ դկամս քէլը» (ՀՍՍՌ Մատեն. №554):

Ներկարար Եսայիս իր 1728 թ. դրած հիշատակարանում «մահտարածամ»-ի վրնասները հետեյալ ձևով է նկարագրւած. «ՌժՀէ 1728. եղև խիտտ մահտարածամ, որ մինչև: վեց ամիս ոչ դադարեցաւ. շատ հայրք անորդի մնացին, եւ շատ մայրք անդուտոր մնացին, եւ շատ դրուեց փակեցան» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 6433, թ. 217):

Մահտարածամից պակաս վնաս չի պատճառել երկրաշարժը, որի առանձին դեպքերի հիշատակութիւնները հանդիպում ենք հիշատակարաններում: Ղուլօղլի Երզնկացին երկրաշարժի պատճառով թաղել է մօրն ու տղային և իր խեղճութեան մասին հետեյալն է գրւած.

«Ծո՛, Ղուլօղլի Երզնկացի,
Քեզ ի եղբր խել մի գիտմ,
Ղու ես եղբր խեղմ ու գերի,
Հոգն ես քրել մայրն ու տղան»:

Հիշատակարաններում գրիչները հաճախ դանդաղաբար են սովի, մկան հասցը

րած վնասների և այլ բնական պատահարների համար: Այսպէս, օրինակ, ՀՍՍՌ Մատեն. 2444 ձեռագրի ոտանավոր հիշատակարանում գրիչը հետեյալն է գրւած.

«Ի քիւ հազար հարիւր վաթսուն,
Երկու աւել ի հետ ի նոյն,
Եկաւ մարալս բազում անկուն,
Ի քաղաքին Երեսնոյն,

Ծափկեալ եղեւ երես օդոյն,
Ենեղ երկնից իբրեւ գծին,
Թաւ իջաւ մէջ ախտերուն,
Սկսաւ ուտել իբրեւ գշուն:

Մահն եկաւ ի նոյն տարին,
Հաւատարեաց ամէն տեղոյն,
Խիտտ կոտորեաց մանոր ու մեծոյն,
Փառս տացուք ի Աստուծոյն:

Սովն եկաւ ի նոյն տարին,
Խանն շահի եղաւ գաթին,
Սովն փարդեց դաշտոյ տարին,
Աստուած փրկէ եկող տարին:

Սովն եկաւ ի նոյն տարին,
Հայոց դամբան յախիւր արին,
Խոտ չմնաց բնաւ ի սարին,
Ել չտեսնեմք այսպէս տարին»:

Անհրաժեշտ է նաեւ ընդգծել մեր գրիչների ծայրահեղ համեմատութիւնը: Նրանց հիշատակարաններում դուք երբեք չէք տեսնի, որ գրիչը շատ դնի եսի վրա և կամ, ընդհանրապէս, խոսի իր արժանիքների մասին և դուրի իրեն: Ընդհակառակը, նրանք թիջին դարերին հատուկ ձևերով դիմում են բացահայտ ինքնամատապման և ինքնաստորացման: Հիշատակարաններում հաճախ կարելի է հանդիպել այնպիսի դարձվածքների ինչպիսին՝ «եղկելի դրչալը», «բաղմամեղ մեղալորս», «բոգնամեղ ծրոդս», «անիմաստ տրուպս», «սուտանուն

գրչիս», «փծունս», «յոյլ եւ ծոյլս» և այլն: Տասնյակ տարի լատինական մարդը նստել, տքնել է մի, ձեռագրի վրա, մարդկային համբերության և նստակեցության ամեն տեսակ սահմաններից դուրս, տառ առ տառ, կարևոր է ասել, ոչ թե դրել, այլ նկարել է և ավարտել իր մարդաբանական ձևագիրը և վերջում դեռ «փծունս» և «ծոյլս» է անվանում իրեն:

Ձեռագրերի հետ դործ ունեցող անձնավորությունը չի կարող պատկանաճով չըլցվել դեպի գրչիները, երբ ուղում է պատկերացնել այն փոշոր աշխատանքը, որ նրանք թափել են ձեռագրերի վրա: Նրանք ամիսներ, երբեմն անգամ տարիներ էն նրափել մի ձեռագրի վրա, աչքի լույս թափել և մեծ համբերությամբ ու խնամքով գրել են այն:

1248 թվին գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ գրչիը նորմալ պայմաններում 32 օրվա ընթացքում, աշխատելով ամբողջ օրը, գրել է ընդամենը 93 թերթ, միջին հաշվով, օրական երեք թերթ (տե՛ս ՀՄՍՈՒ Մատեն. №1340): Մեր Մատենադարանում կան այնպիսի մեծածավալ ձեռագրեր («Հայտնաւորք»-ներ, «Հարանց վարք»-եր, «Ճառքնոտիք»-ներ և այլն), որոնք գրվել են տասնյակ տարիների ընթացքում:

Մաթեյոս գրչին իր 1378 թվին ավարտած «Հարանց վարք»-ի հիշատակարանում հայտնում է, որ նա այդ ձեռագիրը գրել է յոթ տարվա ընթացքում. «...«յոգնակի սիրով գրեցի դամս եօթն» (ՀՄՍՈՒ Մատեն. №2680):

ՀՄՍՈՒ Մատեն. №4472 ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ գրչին իր ձեռագիրը գրել է հինգ տարվա ընթացքում. «Եւ պիտելի է, զի սա սկսաք ԶԱ. (901) թուականին Հայրց», գրում էր նա, «եւ աւարտեցաք ԶԶ. (906)»...: Գրելու ժամանակի երկարացման պատճառը մասամբ պիտի բացատրել քաղաքական անբարենպաստ պայմաններով: Այդ մասին հիշատակագիրը նշում է. «...զի յիշատակարանի հետ կարգի ոչ դնալոյն անմեղադիր լիբո՛ւք, երբ սիրան մաշխուլ լինի, սէքն լուս պաղաս

կու հայի»: Հիշատակագիրը վերջում դառնացած ավելացնում է. «Մարդ դմարդոյ ցաւ չդիտէ՝ կէս դիշերին ժամ կու ձնէ»:

Մեր Մատենադարանում կան ձեռագրեր, որոնց վրա աշխատել է ո՛չ թե մեկ, այլ մի քանի գրչի: Սկսել է մեկը, բայց մահացել է և ձեռագիրը թերի է մնացել, երկրորդն է սկսել, մահացել է, դարձյալ ձեռագիրը թերի է մնացել. և վերջապես, երրորդին է միայն հաջողվել ավարտել ձեռագիրը: Եվ գրչիներից ամեն փեղ թողել է իր հիշատակարանը: Հիշատակարաններից երևում է, որ ձեռագրերը միջին դարերում բավական թանկ են դնահատվել: Նյութի դժվար ձեռք բերելու հանգամանքը և նրա թափած մեծ աշխատանքը սխառակացնելը՝ «և կոկիլը» բնական է, թանկացրել է ձեռագիրը:

1668 թ. ընդօրինակություն ունեցող մի ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ ձեռագիրը վաճառվել է փրկու կղան, երկու ձիու և մեկ կովի: Հիշատակարանում ասված է «Դարձեալ յիշեցէք զդնող սուրբ աւետարանիս՝ զՄարգարիտոն, որ ետ երկու եղ, երկու ձի, կով մի եւ էաւ յիշատակ...» (Արթիկի ավետարանը):

ՀՄՍՈՒ Մատենադարան 212 (նոր ցուցակով) ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Դարձեալ յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք Մուրատ Բաշխուն եւ հօրեղբօրն, Անդէասին, որ տուին իւրեանց հալալ վաստակոցն կով մի՝ եւ փափախի: Տուին, ազատեցին յանաւրինաց եւ ի դերութեանց»:

Ահաբաժեղտ է նշել, որ անցյալում մեղ մոտ ձեռագրերը պաշտամունքի առարկա են դարձել: Ձեռագրերի վրա նրանք նայել են ո՛չ որպես անշունչ մի իրի, այլ կենդանի էակի վրա: Հիշատակարաններում երբեք չեն ասում՝ թե ձեռագիրը թալան տարան կամ ձեռագիրը թալանից ազատեցին: Ձեռագիրն, ասում են, դերի տարան, ձեռագիրը գերությունից ազատեցին: Մենք մեր Մատենադարանում ունենք ձեռագրեր, որոնք գերության մեջ են եղել մի քանի անգամ և գերությունից ազատվել են շնորհիվ առանձին բարերարների միջամտու-

թյան և նյութական օժանդակության: Մեղ
հասած շատ ձեռագրերը իր ժամանակին ա-
ռանձին համայնքների, առանձին տոհմերի
սեփականություն են հանդիսացել և որ
պես ափանդական սրբություն փոխանցվել
են սերնդից սերունդ: Մենք փաստեր ու-
նենք, որ մեր տաճկահայ եղբայրներն ա-
ռաջին խմբերի խմբատան պատերազմի
ժամանակ վախճելով կտորածից, երբեմն
չկարողանալով իրենց հետ վերցնել իրենց
ամենաանհրաժեշտ ու թանկարժեք իրը,
աշխատել են ազատել իրենց տոհմական
սրբությունը՝ ձեռագիրը: Մի շարք այդպի-
սի ձեռագրեր են գրանցված մեր Մատենա-
դարանի նոր ժողովածվում:

Հիշատակարաններում մեկ մեկ պատա-
հում են և գրիչների կտակներ: Գրիչների
այդ կտակները շատ համեստ են, նրանք
դալիք սերնդից շատ բան չեն խնդրում, նը-
րանք խնդրում են լավ պահել ձեռագրերը,
չկեղտոտել և առ ու ծախի առարկա չզարձ-
նել, նրանք:

Մարգար գրիչն իր 1701 թ. գրած հի-
շատակարանում խնդրում է. «...դայս ա-
ղերսեմ ի մեղապարտ (գրիչն) լաւ ի միտ
առնէք... գրոյս խնամ տանէք եւ յամենայն
միտաակար իրաց պահէք զսա՝ ի հրոյ, ի
ջրոյ, ի հիւթոյ, ի մամ կաթիլոյ, եւ այլ
ամենայն միտառ պահէք սրբությամբ, եր-
կու երեք լաթով պատեալ...» (ՀՍՍՌ Մա-
տեն. №33):

ՀՍՍՌ Մատենադարանի 2394 ձեռագրի
տաղարանի գրիչը իր ընթերցողներին հե-
տևյալ խրատն է անվիր.

«Ո՛վ սիրելի եղբայր որ ես,
Զայս քեզ խրատ տամ որ լսես,
Յորժամ դատարան եղանակես,
Զթուղորն թքով չաղականես,
Զկողն անողորմ յետ չի պարդես,
Հանց որ կապին միտս գործես,
Կամ անդէտին ձեռն ղենես,
Ողանաց մարդկան կոխան
չինես...»

Ի սոդ պաթերն վայր չի ձգես,
Կամ երկու մարդ լսենս քաշես,
Կամ ի վերան դինի վաթես,
Կամ եղ եւ մոմ կաթեցնես,

Այլ յոյժ սիրով նախախնամես,
Սրբեալ ձեռք, լաթով բռնես,
Ի հրոյ, ի ջրոյ ի դատ պահես,
Ի ի չորային տեղի դնես.
Զմեղապարտ գրիչնս յիշես...»
(թ. 4բ-5ա):

ՀՍՍՌ Մատեն. №5597 ձեռագրի հիշա-
տակալից, ձեռագրից օղտովողներին զու-
լացնում է ուշադիր լինել «...յամենայն
դժբողաց զսա, ի ցեցոյ եւ ի կերչաց, եւ ի
հիւթոյ, եւ յամենայն վատնողաց զվայել-
չութիւն դորա», և խնդրում է «միանգա-
մայն եւ վերարկուածածկությամբ հոգ
տարցես դմա՝ որպէս իմաստուն վաճառա-
կանն՝ պատուական մարգարտաց»:

Աստվածատուր գրիչն իր 1674 թ. ընդ-
օրինակած ոտանավոր հիշատակարանում
հետեւյալն է խնդրում.

«Ո՛վ դու մանուկ սիրող բանի,
Յինէն պատուէր քեզ այս լինի,
Յորժամ ընթերցման պատշաճ լինի,
Խնամով բռնես եւ գգուշալի...»

Ի հրոյ, և ի ջրոյ, և ի կաթիլի
Ի այլ ամենայն անմաքուր բանի»
(ՀՍՍՌ Մատեն. № 7046, (թ. 366):

Գրիչների պատվերներից մինն էլ, լինչ-
պես առացինք, այն է, որ ձեռագիրը հե-
տադարում առ ու ծախսի առարկա չգառ-
նա: 1442 թ. ընդօրինակած մի ձեռագրի
ոտանավոր հիշատակարանում կարդում
ենք.

«Ի վիսնութիւն ոչ ոք չունի
Տալ չբաւական վասն արծաթի,
Կամ վաճառել ընդ քանքարի՝
Զի է յազատ ամենայնի»

(ՀՍՍՌ Մատեն. № 62):

Կերակոս գրիչն անիծում է բոլոր նը-
րանց, ովքեր կհանդգնեն ծախել, դողա-
նալ կամ գրաւ դնել ձեռագիրը, «Մի ոք իշ-
խեցի զսա ծախել կամ գողանալ կամ գրա-
ւել, եւ թէ ոք յանդընի դողանայ կամ
ծախէ կամ գրաւէ՝ զպատիժն Յուդայի առ-
նու...» (ՀՍՍՌ Մատեն. №958):

Թե ինչպես են գրիչները նայել իրենց
պրոֆեսիայի վրա և ինչպես են դնահատել
ընդհանրապես իրենց աշխատանքը, այդ
պարզ կարելի է տեսնել 1298 թվի Բառիկ

զբնի զբաժ մի ոտանավոր հիշատակարանից։

Հիշատակարանի սկզբում, Բասիլը հայտնում է, որ փող չունի ուրիշներին զբնի տալ, սուտի և ինքն է ստիպված եղել զբնի՝

«Քանիք չդուր զի վարձէի,

Մատամբ քանի՜ ևս դրէի...»։

Այնուհետև տարակուսանքի մեջ է ընկնում՝ թե աբլ ձեռագրերը, որ զբնում է, ի՞նչ օգուտ ունի, երբ նրանք վերջին հաշվով իրեն չեն մնալու՝

«Յայս միջոցին (այսինքն զբնու միջոցին) անձն իմ կոծի,

Եւ վարանի յամենայնի՜

Թէ զի՞նչ օգուտ ինձ յայս ջանի՜

Որ ընթեռնուալ ինձ ոչ լինի...»։

Շարունակության մեջ հուսադրում է իրեն.

«Մի յոյս միայն զերոյս թողի,

Թէ եկելոց վայել լինի...»։

Վերջում նա դիմում է դայիք սերունդներին և ձեռագրերը հիշատակ թողնում նրանց՝ «բարի վայելելու» համար։

«Թող դատառ ցանկալի,

Ձկնի եկելոյս վայել բարի»

(ՀՍՍՌ Մատեն. № 418)։

Շատ ժամանակներ են անցել ձեռագրերը գրելու ժամանակներից։ Տպագրական տեխնիկան փոխարինելու եկավ զբնիներին և ստատիճանաբար դուրս մղեց նրանց ապարելից։ Սակայն եկող սերունդները զբ-

րիշների ջանքերը երբեք մոռացության չմատնեցին։ Այժմ Սովետական Հայաստանի մեր մայրաքաղաքում, Երևանում, որ կենտրոնացված են աշխարհում մեզ հասած հայերեն ձեռագրերի կեսից ավելին, զբրիշների մեզ թողած ավանդները պահվում են մեծ խնամքով և ուշադրությամբ։ Ձեռագրի հիման վրա զետեղված բազմաթիվ հառաատություններ ուսումնասիրում են հին և միջին դարերի պատմությունը և մեծ չափով օգտագործում զբրիշներն հիշատակարանները։

Եվ ամեն անգամ մաղաղաթի կամ խուչացած թղթի ձեռագրերը թերթիկի մեք պատկառանքով ենք հիշում զբրիշներին՝ անցյալի մեր բառենագրության այս վաստակավոր և մեղմջան աշխատողներին։

Եվ մեր ախանջին շատ անուշ է հնչում ժողովրդական մեծ բանաստեղծ աղագեմիկոս Ավետիք Խոսհակյանի մեր պատմիչ-զբրիշներին նվիրած քառյակը՝

«Մեր հոյակապ հին վանքերի մութ խուցերում, մենության մեջ,

Պատմիչները մեր վշտահար, մեղմ

Վաճառիկի չուսով անչեջ,

Մի նշխարով, մի կում ջրով և ճգնու-

թյամբ գիշերն անքուն,

Պատմությունը մեր գրեցին մաղաղաթի վրա դժգուն...»

(Աղ. Խոսհակյան, Ընտիր երկեր, I հատ. Երևան 1939, էջ 278)։

ՊՐՈՑ. ԴՈՎՏ. ԼԱՇ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

(Գեորգույն Կոզիմոր խորհրդի գիտ. ֆարաուդար)